

РОЗДІЛ 1. ПРАВА ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Романюк Неля Йосипівна
доктор історичних наук, професор
Житомирський національний агроєкологічний університет

Правовий статус землевласників Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Сільське господарство в історії України є сферою діяльності значної частини населення. Земля була й залишається невичерпним джерелом суспільного багатства. Реорганізація колгоспів і радгоспів та розподіл власності на селі об'єктивно спричинили дезінтеграційні та деструктивні процеси. Прикро, що споконвіку працююче українське село, яке несе у прийдешні покоління досвід господарювання на землі, донині не знайшло комфортного притулку на шаблях сучасності. І хоча наперекір руйнації з'являються сільські підприємці – паростки вмілого господарювання на землі, однак продовжують соціально-економічний занепад села. Руйнівні процеси на селі здатні зупинити політична воля і компетентність державників, максимальні інвестиції та підготовлені спеціалісти сільського господарства. Проблема землі та права власності на неї залишаються ключовими у діяльності урядових кіл та суспільства.

Осмилення історичного досвіду формування ринкової економіки, досягнення вагомих результатів господарювання сільських підприємців у другій половині XIX – на початку XX ст. з позицій вирішення проблем сьогодення є важливим як у науковому контексті, так і для практичної діяльності. Поряд з недоліками тогочасного законодавства, протекціонізмом царизму щодо дворянства, гарантована недоторканність власності сприятливо впливали на соціально-економічні процеси. В умовах Російської імперії всі інші відносини власності між станами визначала земля, що було зафіксовано Законами цивільними та про стани. Правовий статус землевласників досліджуваного періоду визначено в положеннях селянської та столипінської аграрних реформ.

У другій половині XIX ст. аграрні відносини регулювали спільні для всіх російських губерній законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. На Україну поширювалися «Маніфест 19.02.1861 р.», «Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», «Положение о дворовых», «Положение о выкупе усадебной оседлости», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях», «Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» [8]. Водночас в українських губерніях діяли і три специфічні закони «Местные положения о поземельном устройстве крестьян», які розповсюджувались на різні за соціально-економічним характером регіони: Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська губернії), Лівобережжя (Полтавська, частина Харківської і Чернігівська) та Південь (Катеринославська, Херсонська і Таврійська) губернії [9].

Грунтуючись на засадах класичної економічної теорії, основою підприємництва є приватна власність і її якісний показник, а в сільському господарстві, зокрема, власність на основний засіб виробництва – землю. В досліджуваній період найкращі умови для розвитку підприємництва мали

поміщики-дворяни. Незважаючи на окремі винятки, правові норми документів реформи 1861 р. слугували, в першу чергу, інтересам поміщиків, за ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності царизм свідомо стримував, оберігав поміщицьке землеволодіння, всіляко обмежував надання права власності на землю іншим верствам населення. Однак, як відзначалося у «Маніфесті»: «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком» [8].

Виходячи з наведеного, економічною основою для розвитку сільського господарства, промисловості, а відтак підприємництва стали, в першу чергу, великі землевласники підприємливих дворян, які на базі своїх маєтків зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю стала основою їх підприємницької діяльності. На початку ХХ ст. поряд зі спадковими крупними землевласниками Браницькими, Потоцькими, Сангушками, з'явилися великі землевласники, які вийшли з низів, і в нових економічних умовах змогли придбати велику кількість угідь - Симиренки, Терещенки, Харитоненки. Про намагання займатися підприємництвом, пов'язаним із власністю на землю свідчить багато документів того періоду. Так, в губерніях Південно-Західного краю* за підрахунками автора у 1913 р. 875 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1000 дес. (у Київській губернії - 260 осіб, у Подільській - 256, у Волинській - 359). Серед них найбільші земельні володіння мали: графиня М. Браницька (102 495 дес.), граф Й. Потоцький (70 786 дес.), вдова дійсн. ст. радника С. Уварова (67 070 дес.), князь Р. Сангушко (65 213 дес.), дворянин Е. Малинський (49 038 дес.), дружина обер-егермейстера імперат. двору К. Балашова (36 295 дес.), князь Ф. Радзивілл (32 357 дес.), дворянин М. Терещенко (25 176 дес.), граф Е. Тишкевич (25 163 дес.), дворянка О. Дверницька (24 489 дес.). [1, с.468, 469, 470, 493-495, 514, 531, 532, 546, 547, 558, 559, 575-578, 591-663, 923-925, 944-946, 957, 958, 982, 983, 992-1000, 1010, 1014, 1028, 1029, 1041-1065, 1076-1078; 15].

Характерною особливістю підприємницької діяльності дворян-землевласників краю стало створення конкурентноспроможних товарних господарств і проникнення їх капіталів у найбільш прибуткові галузі промисловості: цукрову, винокурну, борошнсмельну. В період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів, приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам [4; с. 521]. Так до цукропромислових магнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Південно-Західного краю: Терещенки, Потоцькі, Браницькі, Балашови, Бобринські, Ярошинські, Сангушки, Радзивілли.

Селянам земля надавалася у безстрокове користування відповідно до розмірів, встановлених «Місцевими положеннями». Розміри польового наділу і повинностей фіксувалися в уставних грамотах, які складалися поміщиками. Селянам надавалося право викупу садби і, за згодою поміщика, польового наділу. І лише після викупу земельних наділів вони ставали «селянами-власниками», а до того вважалися «тимчасово зобов'язаними». Присадибні та польові ділянки, якими вони користувалися, залишалися власністю поміщика. Права відмовитися від них

* Південно-Західний край -- адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії (1832-1914рр.),об'єднувала Київську,Подільську і Волинську губернії Офіційна назва- Київське генерал-губернаторство.

селяни не мали. Положення 1861 р. закріпили на весь період тимчасово зобов'язаного стану (він продовжувався від 2 до 9 років, а в деяких місцевостях до 1883 р.) виконання селянами за користування земельними ділянками важких для них повинностей – оброку та панщини на користь поміщика. Хоча поміщик уже не розпоряджався кріпаками, але насправді селяни до викупу земельної ділянки залежали від поміщика.

Залежність селян від поміщиків після реформи 1861 р. та непосильна для більшості селян сума викупу землі, гальмували розвиток їх підприємницької діяльності, про що свідчать чисельні архівні джерела. Зокрема, справа «Про викуп селянами с. Великого Браталова Житомирського повіту землі у поміщика А. Піотровського». Вона є типовою для більшості населених пунктів Волинської губернії за складом і змістом документів. Найважливішим з них є «Уставна грамота», що складалася з двох окремих частин: Подвірного списку домогосподарів та Грамоти. Остання має п'ять розділів: «Местность», «Состав крестьянского общества», «Поземельное устройство крестьян», «Повинности крестьян за отведенные им в пользование угодия», «Добавочные статьи». Так, у IV розділі містяться відомості про повинності селян за викуплену землю на користь поміщика, сума оброку, кількість робочих днів тощо. У Подвірному списку, крім імен та прізвищ домогосподарів, зазначена також кількість землі, переданої в їхнє користування, грошовий оброк та викупна сума за наділ [3, арк. 15-24].

Про непосильність для селян суми викупу землі, що була основним джерелом прожиття, свідчать численні факти непокори. Зокрема, селяни багатьох сіл Волинської губернії не приймали уставних грамот, не виконували повинності, самовільно захоплювали поміщицькі землі, чинили збройний опір. У вересні 1862 р. селяни с. Білки на Коростенщині в мастку Нововейського відмовилися приймати уставні грамоти. 14 жовтня 1864 р. офіцер корпусу жандармів у Волинській губернії доповідає у Петербург, що селяни Обиходів не вірять уставним грамотам і відмовились вносити викупні платежі. Коли поліція вирішила описати майно селян, то вони, озброївшись чим попало, виявили опір, підпалили поміщицький будинок. У відповідь для наведення порядку в село ввели три роги піхоти і півсотні козаків [5, с. 54].

Уряд дещо полегшив умови викупу земельних наділів лише в губерніях Південно-Західного краю. У липні 1863 р. було видано закон, який змушував правобережних поміщиків (ними були в основному поляки) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у стан власників до 1 вересня 1863 р. Вводився сбов'язковий викуп наділів, а сума викупних платежів встановлювалася на 20 % меншою, ніж передбачалася законодавчими актами і визначалася раніше уставними грамотами [10]. У результаті селяни Київської, Волинської та Подільської губерній одержали наділи дещо більші, ніж вони мали до 1861 р. Такі умови проведення реформи у цьому регіоні були зумовлені політичною ситуацією в зв'язку з польським повстанням 1863 р. і царський уряд намагався привернути на свій бік місцевих селян, послабити антидержавні настрої серед них.

У скрутному становищі в губерніях Правобережної України залишалися і селяни-чиншовики, які вимушені були сплачувати поміщикам непомерно високу орендну плату за землю. Залишки чиншового землеволодіння були пережитком кріпосництва і викликали невдоволення і масові виступи чиншовиків, що примусило царський уряд прийняти 9 червня 1886 р. закон, на підставі якого вони отримали право викупляти у власність свої ділянки землі. Одзак. тяжкими були

умови викупу, нелегко було документально довести чиншові права, нерідко роками тяглися такі справи. не даючи бажаного результату. Зокрема, у Волинській губернії на початку ХХ ст. налічувалося 43 тис. невизнаних чиншовиків [6, с. 40].

Проте, незважаючи на труднощі викупу, і ця категорія селянства намагалася придбати земельні ділянки, щоб в подальшому господарювати на власній землі і мати якусь економічну вигоду. Про викуп землі чиншовиками повідомлялося у пресі. 21 травня 1892 р. у «Волинських губернських відомостях» вміщено таке повідомлення: «Волинське губернське присутствіє селянських справ оголошує, що головною викупною установою 12 лютого 1892 р. за № 1054 затверджено викупний акт на земельну ділянку чиншовика І. Андрієвського у маєтку поміщика Л. Рожинського в с. Немирівці Старокостянтинівського повіту і дозвіл щодо видачі згаданому поміщику Рожинському урядової позики у розмірі 69 руб. 75 коп. Там же вміщені викупні акти на земельні ділянки чиншовиків Й. Закржевського, А. Огільби, М. Гонкевича у маєтку поміщика І. Воронича, с. Малому Правотині Новоград-Волинського повіту і дозволена видача цьому поміщику урядового кредиту у розмірі 1000 руб. [2].

Пореформене законодавство стимулювало до підприємництва низів суспільства. Було ліквідовано існуючі до того обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. На них поширювалися загальні юридичні права. Одночасно деяке послаблення в оподаткуванні отримали окремі види діяльності. Згідно з «Положенням про мита» 1865 р. [11] для всіх станів, не виключаючи іноземців, без сплачування мита дозволялося торгувати хлібом у всякому вигляді, льоном, худобою, птицею, сіллю, вовною, пухом, шкірами, лісом, дровами, а також всякого роду паливом, будівельними матеріалами (глиною, цеглою, вапном, крейдою, каменем, піском) та іншими продуктами в містах і селищах, оптом і в роздріб, з возів, суден і човнів, на ринках, площах і пристанях. Продаж вищезазначених предметів зі складів, дворів, амбарів і лавок допускалася лише зі взяттям встановлених цим Положенням свідоцтв і білетів. Але землевласники у своїх маєтках і сільські обивателі всіх станів у місцях їх приписки могли на землі, що була в них у власності, користуванні чи оренді, утримувати подібні заклади для продажу з них виробів власного господарства, в цьому пункті поименованих, а також приймати поставку тих виробів, без взяття торгових свідоцтв і білетів (Ст. 4).

Законодавство Російської імперії обмежувало права власності на землю особам польської та єврейської національності, що було актуальним для Волинської, Київської та Подільської губерній, які у значній мірі вони населяли. Царизм намагався русифікувати даний регіон, зменшити вплив інших етносів, особливо польських землевласників шляхом протекціонізму росіян, збільшення їх земельної власності. Так, після придушення польського повстання 1863 р. указом від 10 (22) грудня 1865 р. у 9 західних губерніях* полякам заборонялося набувати земельну власність (маєтки) будь-яким способом, тобто ні через придбання, ні через дарування, ні через прийняття спадщини. Хоча при цьому власники польського походження зберігали за собою маєтки, придбані до опублікування цього указу. Однак, маєтки учасників повстання, яких висилали належали обміну на рівноцінні в інших губерніях або секвестру (вони продавались особам російського походження). Обмеження права землеволодіння поляків зберігалось до

* 9 західних губерній Київська, Подільська, Волинська, Віленська, Ковенська, Гродненська, Вітебська, Могильовська і Мінська

кінця XIX ст. [14]. З 27 грудня 1884 р. у 9 західних губерніях почала діяти заборона на заставу і здачу в оренду маєтків особам, які втратили право придбання землі у власність в цьому регіоні. 2 лютого 1891 р. Комітет міністрів прийняв постанову, за якою поляки втрачали право пожиттєвого володіння землею в західних губерніях [12].

З 1899 р. спостерігається поступове зняття обмежень для поляків у західних губерніях. Дворяни і міщани польського походження, які проживали в умовах селянського побуту і особисто займалися землеробством, отримували право придбання земельної власності в межах Західного краю. З 1 травня 1905 р. для поляків усіх губерній повністю відмінялися обмеження другої половини XIX – початку XX ст., пов'язані із земельною власністю. З цього часу особи польського походження могли орендувати маєтки, приймати їх у заставу, набувати у власність і пожиттєве володіння всіма законними способами. З дозволу генерал-губернаторів і губернаторів вони мали право купувати землю поза містами і містечками з метою знищення черезсмужжя і округлення меж наділів. Дозволялось і придбання земельної власності, але в розмірі не більше 60 дес. для заснування і подальшої діяльності промислових закладів [14].

Дискримінаційною була політика російського царизму і щодо представників єврейського етносу. Влада обмежувала можливість євреїв стати землевласниками, але надавала право стати землеробами. Намагаючись використати єврейське населення у трудомісткому землеробстві, царизм законодавчо надавав йому значні пільги. Ті євреї, які вступали у землеробський стан, звільнялися: 1) на 25 років від подушного податку; 2) від рекрутської повинності (поселені в значній кількості на 50 років, а поселені малими товариствами – на 25 років); 3) на 10 років від грошових земських повинностей; 4) поселені на землях взятих в оброк у приватних осіб, звільнялися від подушного податку на 5 років, а від інших повинностей згідно з попередніми 2-м і 3-м пунктами. Євреї, який оселив на власній землі 10 і більше сімей своїх одновірців, отримував право на виготовлення пива і меду для продажу місцевим жителям. Якщо хтось із євреїв купить землю і поселить на ній не менше 50 осіб своїх одновірців, то такий отримує право особистого почесного громадянства, а ті, які оселять на своїх землях 100 осіб чоловічої статі, через 3 роки після оселення могли просити про дарування їм прав спадкового почесного громадянства [7].

Разом з тим, євреям-землеробам заборонялося утримувати винокурні, шинки і корчми, а також продавати міцні напої розвезенням і розсесенням. Вони не могли найматися на роботу в названі заклади поміщиків або відкупників, мати окремі хутори на поштових трактах [7]. Законодавчим актом від 5 березня 1864 р. у 9-ти західних губерніях «смуги осілості» всім євреям без виключення заборонялося купувати землі у поміщиків і селян, а також купувати і брати в заставу майно [13].

На початку XX ст., незважаючи на помітні досягнення у важкій та цукровій промисловості, вкрай відсталим залишалося сільське господарство, в якому була зайнята переважна більшість населення. Невирішеність земельно-господарського питання поглиблювало соціальну напругу та нестабільність. Такі обставини у певній мірі врахував тодішній прем'єр-міністр П. Столипін, запропонувавши курс на подальше реформування аграрних відносин.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких заходів: 1) вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; 2) створення хутірських та відрубних господарств; 3) продаж казенних та

поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк; 4) переселення малоземельних селян центральних районів на постійне проживання в малозаселені місцевості Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Стрижнем столипінської реформи була ставка на підприємницькі здібності селянина, його особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності у бідності.

Столипінська аграрна реформа включала ряд законодавчих актів царського уряду. Указ від 9 листопада 1906 р. був спрямований проти общинної власності, яку доти аграрне законодавство підтримувало, він дбав про розвиток приватної власності на землю. Основними формами виходу з общини були хутори і відруби. Після обговорення і схвалення указу в Державній Думі і Державній Раді він був затверджений, а 14 (27) червня 1910 р. виданий як закон «Про доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння».

Таким чином, в ході реформувань у сільському господарстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбулися докорінні зміни у сфері землеволодіння і землекористування, які сприяли більш ефективному господарюванню, розвитку підприємництва. І хоча царизм захищав поміщицьке землеволодіння, стримував вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності, дворянське землеволодіння поступово витіснялось безстановим землеволодінням, придбанам за гроші.

Розвиток ринкових відносин та зростання попиту на зернові та технічні культури робили сільське господарство все прибутковішим. Земля почала приносити більший прибуток. Оскільки, найбільш чисельна верства тогочасного суспільства – селянство у переважній більшості виявилось неспроможним сповна використати земельні угіддя через недостатню фінансову підтримку держави, нерозвиненість інфраструктури, бідність та недостатність знань і підприємницьких якостей – великі товарні господарства створювали переважно підприємливі землевласники-дворяни і заможні селяни, які постачали продукцію на імперський та закордонні ринки. В губерніях Південно-Західного краю найбільш доцільним і вигідним було вирощування і переробка зернових культур, цукрових буряків, картоплі і хмелю.

Список використаних джерел і літератури

1. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях / под ред. М.В. Довнар-Запольского, А.И. Ярошевича – К.: Юго-Западное отд-ние Российской Экспорт. Палаты, 1914. – 1115 с.
2. Волынские губернские ведомости, – № 46. – 28 мая 1892.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф.115. – Оп 1. – Спр. 871.
4. Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 гг. – СПб., 1887. – 670 с.
5. Лукашенко В.В. Коростенщина в другій половині ХІХ ст // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези Міжнар. наук. краєзн. конференції – Житомир, 1993 – С. 52-56
6. Михайлюк О.Г., Історія Волині з найдавніших часів до наших днів/ О.Г Михайлюк, І.В Кичий, М.Д. Пивницький. – Львів. Вища школа, 1988. – 238 с.
7. Полное собрание законов Российской империи – 2-е. собр. – Т.Х. – СПб., 1835.– № 8054.
8. Полное собрание законов Российской империи.– 2-е собр. –Т. XXXVI, –СПб., 1863. –№ 36650, 36657-36661.
9. Полное собрание законов Российской империи. –2-е собр. – Т. XXXVI, – СПб., 1863. – № 36662-36664.
10. Полное собрание законов Российской империи –2-е. собр. – Т. XXXVIII, – СПб. 1863. – №39928

11. Полное собрание законов Российской империи. –2-е. собр. –Т.ХL. –СПб., 1867. – № 41779.

12. Полное собрание законов Российской империи. –3-е. собр. –Т.IV. – № 2633, Т.XI – № 7422.

13. Свод законов Российской империи. – СПб. 1911. – Т. IX. Законы о состояниях: Примечание I к ст. 780.

14. Свод законов Российской империи. – СПб. 1911. – Т.Х. Приложение к своду законов гражданских. Прилож. к ст. 698 – С. 970, 971.

15. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находятся не меньше 50 десятин земли – Житомир. Волынской губернии тип., 1913. – 270 с.